

УДК 725.94:355.48(497.1)»1939/1945»

DOI <https://doi.org/10.58378/GIG.15.2023.MIL.129-142>

прегледни рад / review article

примљен / received: 20. 03. 2023.

прихваћен / accepted: 01. 10. 2023.

ма Никола МИЛОШЕВСКИ, историчар
Музеј жртава геноцида, Београд
nikola.milosevski@muzejgenocida.rs

„СТРАТИШТЕ“ – ОД МЕСТА СТРАДАЊА ДО ЗНАМЕНИТОГ МЕСТА

Сажетак: У фокусу овог рада јесте спомен-комплекс „Стратиште“ надомак насеља Јабука у општини Панчево, изграђен 1981. године на месту страдања великог броја цивила за време окупације током Другог светског рата. Након анализе историјских околности које су претходиле и имале утицај на злочине почињене на овом месту, као и описивања самих злочина, у овом раду је приказан меморијални спомен-комплекс који је настао ради сећања на људе страдале на „Стратишту“. Посебна пажња посвећена је стању у којем се налази, његовом значају за неговање културе сећања, али и могућностима за даље побољшање ова два параметра. Истраживање се темељи на подацима из литературе, архивске грађе и теренског рада. Примењене су методе анализе и синтезе, као и дескриптивна метода.

Кључне речи: споменик, Други светски рат, стратиште, злочин, геноцид, Банат, култура сећања.

У Јужном Банату, на свега двадесет километара од Београда, на шестом километру пута који из Панчева води ка насељеном месту Јабука, налази се пространа равница која се од наведене саобраћајнице пружа ка реци Тамиш. У њеном тихом пространству, уоквирен зеленилом дрвећа, налази се спомен-комплекс „Стратиште“, сведочанство о страдању хиљада невиних жртава услед организованог злочиначког подухвата окупационих власти током Другог светског рата, сведочанство о несрећном поглављу новије историје Јужног Баната.

На почетке и даљи развој новијег историјата Јужног Баната, округа у којем се налази „Стратиште“, у значајној мери утицала је двовековна власт Хабзбуршке монархије, успостављена након потискивања Османског царства у рату вођеном од 1716. до 1718. године. Непосредно након окончања овог рата, у склопу језгровите аустријске политике која је подразумевала и демографско јачање новозапоседнутних територија, започето је њихово планско насељавање. Међу новим насељеницима у Банату, Немци из удаљених делова царства представљали су једну од најбројнијих етничких група, уз Србе и Румуне. Неке од досељених скупина Немаца насељавале су се у већ постојећа банатска насеља попут Јабукe и Глогоња, док су друге формирале потпуно нова насеља какво је било Францфелд (данашње Качарево)¹. Овај дуготрајан, вишедеценијски процес нарочито се интензивирао током формирања Банатске војне границе у другој половини XVIII века, када су бројна јужнобанатска насеља и њихови становници добијали нову, војну улогу у одбрани аустријских граница од могуће турске опасности и, заузврат, уживали бројне привилегије². Насељени на овај начин, Немци су остали важан етнички елемент у Банату током два века власти Хабзбуршке монархије, али и у деценијама након њеног распада и формирања нове југословенске државе. Чинећи петину међуратног становништва Баната, петину у чијим рукама се налазила велика економска моћ, окупљени око удружења каква су „Културбунд“ и „Покрет обнове“, они су у годинама пре Другог светског рата све више следили политику нацистичке Немачке, што ће ескалирати у време Априлског рата, током којег су многи припадници немачке мањине активно помагали напад Немачке на Краљевину Југославију.³

У недељама након завршетка Априлског рата, у Банату је створена јединствена власт која се налазила у рукама домаћих Немаца. За читаву територију Баната војну надлежност је имао Крајскокомандатур I/823 са седиштем у Петровграду (Зрењанин). У истом граду налазио се и центар полицијске префектуре за цео Банат. У погледу цивилне управе Банат је био само формално везан за владе Милана Аћимовића и Милана Недића. Само Панчево, које су немачке јединице запоселе 12. априла 1941. године, било је седиште Фелдкоманде 610 за подручје Пожаревачког округа и Баната. Командант места постао је потпуковник Банделов, градоначелник Панчева постао је Криштоф Хилд, начелници полиције постали су Оскар Кревеч и Матијас Меркле, повереник Гестапоа Михајло Рајзер, док је Јурај Шпилер постао шеф Јавне безбедности.⁴ Сви они, директно или индиректно, учествоваће

1 Срђан Божовић, *Дивизија „Принц Еуген“*, (Панчево: Народни музеј Панчево, 2012), 9–11.

2 Јелена Илић Мандић, *Банатска Војна крајина (1764–1800)*, (Београд: Историјски институт Београд, 2020), 152–160.

3 Срђан Божовић, н. д., 40–48.

4 Ивана Спасовић, *Страдања у Панчеву и Јабуци за време Другој светској рат*, (Панчево: Историјски архив у Панчеву, 2011), 13–14.

током година окупације (1941–1944) у злочинима почињеним на „Стратишту“, али и на бројним другим местима.

Једно од таквих места страдања јесте злогласни логор „Свилара“ у Панчеву. Радећи нешто више од четири месеца, од 22. јуна до 5. новембра 1941. године, кроз овај логор прошло је око шест стотина људи, од којих су многи изгубили живот. Уз краткотрајни рад овог логора, на подручју насељених места која се налазе у близини „Стратишта“ су, током година окупације, извршени бројни злочини окупационих власти. Већ истог дана када су немачке снаге запоселе Панчево, у Алибунару је извршено масовно стрељање стотине цивилних и војних лица, за којима је следило стрељање и вешање 36 Панчеваца на Православном гробљу 22. априла, а потом и ликвидација 15 особа у лето 1941. године. Као одмазду за убиство, односно рањавање припадника окупационе власти, 10. марта 1942. је убијено 75 особа и 14. марта 1942. године је убијено 50 особа. Исте године, 21. јуна обешено је 25 људи оптужених за припадност партизанском покрету.⁵ Већина ових злочина извршених над невиним становништвом, припадницима пре свега српског, јеврејског и ромског народа, извршена је због освете, ради застрашивања, али и због похлепе извршилаца и њихових налогодоваца.⁶ Као злосутно предказање праксе која ће на „Стратишту“ постати уобичајена појава, почетком октобра 1941, на месту званом „Чардак“ надомак Делиблата, извршено је стрељање око 500 људи, махом Јевреја доведених из логора код Топовских шупа у Београду. Сви они стрељани су испред седам јама које су сами претходно ископали не знајући да ће им те јаме постати гробница.⁷

За многа од наведених места страдања су, у деценијама након Другог светског рата, начињена адекватна спомен-обележја, од којих поједина имају статус културног добра. Логор „Свилара“ у Панчеву јесте утврђено непокретно културно добро, као и Надгробни споменик на Православном гробљу под којим су са земним остацима бораца из Првог светског рата почивале жртве терора окупационих власти. На истом гробљу се, одговарајућим спомен-обележјима, чува сећање на цивиле обешене и стрељане 22. априла 1941. године. Поред ова два непокретна културна добра, претходну заштиту територијално надлежног Завода за заштиту споменика културе са седиштем у Панчеву ужива споменик стрељаним Јеврејима на „Чардаку“ надомак села Делиблато. Напослетку, на Тргу слободе у Панчеву, месту на којем су, 21. јуна 1942, страдала 25 лица, постављена је спомен-плоча, док је на месту стрељања 125 људи (марта исте године), на путу Панчево–Београд, израђен достојан споменик изузетне уметничке вредности, дело вајара Божидара Јововића.⁸

5 Ивана Спасовић, н. д., 51–73.

6 Петар Качавенда, *Немци у Југославији 1918–1945*, (Београд: Институт за савремену историју, 1991), 30.

7 Ивана Спасовић, н. д., 32.

8 Марина Миљуш и Слободанка Перовић, *Споменици, спомен плоче и скулптурална дела у Панчеву*, (Панчево: Завод за заштиту споменика културе Панчево, 2022), 45–56.

Слика 1: Споменик стрељаним родољубима на путу Панчево–Београд

Злочини на „Стратишту“

У исто време када су се десили злочини на „Чардаку“, почетком октобра 1941. године, започета су масовна стрељања у другом делу Баната, на „Стратишту“ покрај пута Панчево–Јабука. Саму локацију извршиоци ових масовних убистава нису одабрали без разлога. На пригодној удаљености од београдских логора какви су „Старо сајмиште“, „Бањица“ и „Топовске шупе“, ова локација није изискивала нарочите потешкоће приликом транспорта, док је истовремено била на довољној удаљености која је онемогућавала ширење информација о злочину и узнемирење шире јавности. Затим, сам брисани простор стратишта, између пута Панчево–Јабука и реке Тамиш, јесте прилично једноставан за контролисање од стране наоружаних војника, те је могућност успешног бекства била изузетно мала, а земљиште у близини реке било је лако за копање.⁹

⁹ Душан Богданов Сенко, Антифашистички покрет у Банату 1941–1944, (Панчево: Историјски архив у Панчеву, 2005), 36–39.

По сличном принципу као приликом масовних стрељања на „Чардаку“, на „Стратишту“ су ископаване јаме чије су се димензије временом усталилиле на дужину од 15 до 20 метара, ширину 3, а дубину 1 метар. За копање су, у првим данима злочина, претежно били задужени ромски становници Панчева који су, по извршеном задатку, и сами постајали жртве. Пред јаме су довођене групе од двадесеторо људи, претходно свучених готово до голе коже, док су иза њих постројавани припадници специјалне СС јединице. Тројица војника извршавала су егзекуцију сваке жртве. Довођење су групе затвореника све док се јаме на овај начин не попуне, након чега су затрпаване. Само током октобра и новембра 1941. године, свакодневно је на „Стратиште“ долазило и по десет камиона којима је превозено више десетина особа које су, на претходно истакнути, најсвирепији начин, ту бивале лишаване живота. Стога, иако због прикривања злочина није било могуће прецизније утврдити његове размере, није неосновано говорити да је, током прва два месеца, на „Стратишту“ могло страдати око 5.000 недужних особа, како наводе извештаји Анкетне комисије за ратне злочине. Само у току првих дана новембра 1941. године, према сазнањима бившег иследника у Војној области у Београду Бранислава Божовића, стеченим током послератног ислеђивања генерала Еугена Вурстера, наредбодавца тог злочина, убијено је 2.200 Јевреја, мушкараца, жена и деце. Њихова смрт била је одмазда за 22 Немца убијена на путу према Крагујевцу.¹⁰

Континуитет немачких злочина на „Стратишту“ настављен је и у наредним годинама окупације, а ни током последње године рата, стрељања повезана са овим местом страдања нису престајала. 2. јуна 1944. године, у Јабуци је стрељано 55 лица, а затим, 19. јуна још 25. У овим случајевима стрељани су затвореници логора у Петровграду. Прва група изгубила је животе због одмазде за убијање тројице и рањавање још тројице припадника окупационих власти, док је друга група стрељана због саботаже два воза. Стрељања су извршили припадници Зондеркоманде 150, који су већ били присутни на задатку уклањања трагова злочина, свесни реалне могућности да могу да изгубе рат, а лешеве жртава спаљени су након извршења егзекуције.¹¹ Поменути Зондеркоманда 150, на челу са пуковником Гринвалдом, стигла је у Панчево 12. априла 1944. године, на трећу годишњицу окупације. Припадници ове јединице дошли су у Јужни Банат са јасним задатком који је подразумевао физичко уништење трагова злочина почињених на бројним стратиштима, првенствено лешева жртава. Чланови Зондеркоманде 150 су, дошавши из Солуна, претходно извршили уништавање трагова злочина и у Јајинцима. Уз њих је, у вишемесечном затирању трагова злочина на „Стратишту“, радило 40 затвореника задужених за откопавање и спаљивање лешева, као и неколико припадника Гестапоа задужених за надзор.¹² Жртве су откопаване и, својервним пружним транспортом, премештане до сабирне јаме, где су спаљиване. Остаци су, ради лакшег сагоревања, поливани бензином. Наведени задатак, извршен у тајности унутар ограђеног и заклоњеног простора, завршен је већ 22. јуна, свега три дана након

10 Ивана Спасовић, н. д., 92–96.

11 Исто, 102.

12 Јованка Дукуљев, „Губилишите на 6. километру пута Панчево–Јабука“, *Информашор ИАП*, бр. 13, (1976), 73–85.

поменутог стрељања 25 логораша из Петровграда, те је Зондеркоманда 150 упућена у Ниш. За наведено време проведено у Банату, иако смештени у Јабуци, припадници ове јединице извршили су и уклањање лешева у Петровграду и Делиблату.¹³ Напослетку, свега неколико дана пре ослобођења Панчева у Другом светском рату, 1. и 2. октобра 1944. године, извршена су последња стрељања. Жртве су били припадници јеврејског народа, а њихова тела су пронађена приликом ексхумације спроведене под руководством чланова Анкетне комисије из Панчева.¹⁴ Чланови Анкетне комисије у Панчеву извршили су ископавања на „Стратишту“ током јануара 1945. године, само три и по месеца након последњих стрељања, са циљем утврђивања размера злочина извршених током претходних година окупације. Међутим, наведени циљ није могао бити испуњен јер су припадници Зондеркоманде 150 темељно извршили задати посао. У ископавању 34 јаме, дуге од 2 до 34 метара, од хиљада тела жртава стрељаних на овом месту су, пре доласка ове јединице, проналажени само поједини угљенисани остаци и појединачне кости, док ниједан целовит костур није пронађен.¹⁵ Стога се ни дан-данас не може поуздано говорити колико људи је страдало на овом месту, али се са великом сигурношћу може рећи да су у питању биле хиљаде недужних жртава.

Нејовање културе сећања

Да је масовност злочина почињеног на „Стратишту“ била очигледна, савременицима сведочи и постављање првог споменичког обележја на овом месту, које је извршено веома брзо, већ 1945. године, односно у првој години од последњих злочина. У спомен жртвама геноцидне, злочиначке политике, првобитно је изграђена дрвена пирамида висине два метра на којој се налазила мермерна плоча са пригодним текстом. После 1960. године, простор „Стратишта“ површине четири хектара ограђен је са намером да се на овом месту начини спомен-парк ради адекватнијег обележавања места страдања. Скупштина АП „Војводине“ је, 1967. године, „Стратиште“ прогласила једним од најзначајнијих историјских подручја из времена Народноослободилачког рата на подручју Војводине.¹⁶

Четири деценије након првих злочина почињених на „Стратишту“, на месту поменикутог споменика, који је овом приликом срушен, из пијетета према жртвама саграђен је достојнији меморијални спомен-комплекс, изграђен на основу награђеног идејног пројекта Небојше Деље, архитекте из Београда. На основу овог идејног решења, главни грађевински пројекат израдила је Грађевинско-занатска радна организација „Канарево брдо“ из Београда, односно инж. арх. Радомир Малиџан са сарадницима запосленим у овом предузећу. Изградњу меморијалног спомен-комплекса финансирао је Покрајински фонд за обележавање историјски значајних места из народноослободилачке борбе у Војводини. Комплекс је свечано отворен 22. новембра 1981. године, у присуству, на основу слободних процена, готово десет хиљада окупљених.¹⁷

13 Ивана Спасовић, н. д., 120–123.

14 Исто, 47–48.

15 Исто, 124–125.

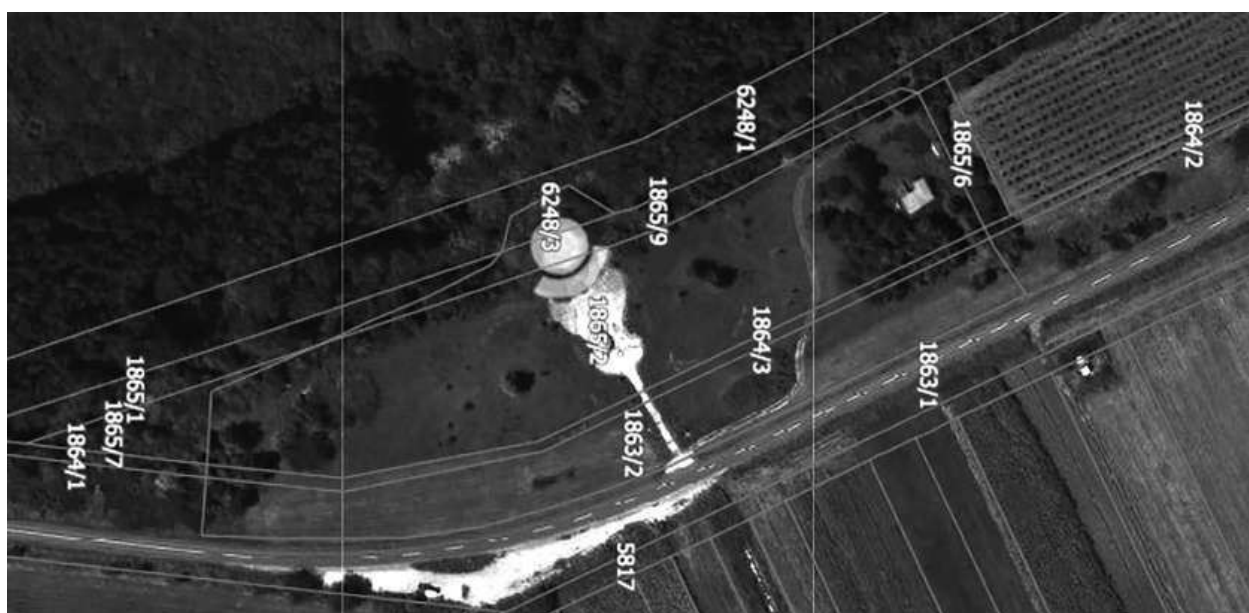
16 Jovan Maček i drugi, *Spomenici revolucije Vojvodine*, (Novi Sad: Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture Vojvodine, 1987), 76.

17 Milan Todorović i Ladislav Feldeši, *Stratište kod Pančeva – grobnica deset hiljada rodoljuba*, (Pančevo, 1985), 46.

Слика 2: Спомен-комплекс „Стратиште“, фронтални изглед

Овај четрдесет две године стар спомен-парк простира се на површини од 28.200 m², док окружење споменика обухвата 1.700 m². Површина самог комплекса груписана је у пет катастарских парцела катастарске општине Јабука (бр. 1863/2, 1864/3, 1865/2, 1865/9 и 6248/3 КО Јабука), док заштићена околина обухвата знатно шири простор који обухвата пет целокупних катастарских парцела (1863/2, 1864/3, 1865/2, 1865/9 и 6248/3 КО Јабука) и део једне катастарске парцеле (бр 1863/1 КО Јабука).¹⁸

Слика 3: Положај спомен-комплекса „Стратиште“ (платформа „ГеоСрбија“)

18 Завод за заштиту споменика културе у Панчеву (ЗЗЗСКПА), Регистар бр. 119, Спомен-комплекс „Стратиште“ на путу Панчево–Јабука, 21. XII 2004, Републички геодетски завод, копија катастарског плана.

Смештен на наведеном пространству, спомен-комплекс „Стратиште“ може се поделити на три целине. На предњој, прилазној страни, налази се приступни плато у оквиру којег се налази место одређено за полагање венаца у облику зарубљеног ваљка. На ваљку се налазе у бронзи изливени симболи страдалих (Давидова звезда, крст, точак и звезда петокрака), испод којих се налазе стихови Васка Попе: „Звезда је на почетку / Звезда је на крају / Црвене наше бразде“.

Слика 4: Место за полагање венаца

Приступни плато претходи другој целини – скулптуралном делу меморијалног спомен-комплекса иза којег се простире манифестациони плато. Слободностојећи споменик, чија висина износи пет метара, као композициона целина симболизује заорану бразду, кроз два симетрична, идентична монумента, постављена на међусобном растојању од 3 метра. Дужина бразди је 20,8 метара, док ширина износи 13 метара. Према замисли идејног творца, архитекте Небојше Деље, споменик би, временом рђајући, добијао боју земље која би, у односу на травнато зеленило, добила коначан, колоритни изглед оранице. У оквиру треће целине – манифестационог платоа, налази се отворени амфитеатар са сценом кружног облика полупречника 10 метара и са гледалиштем од шест редова за седење. Уз ове целине, меморијални спомен-комплекс „Стратиште“ чине прилазна стаза и чуварска кућица. На основу грађевинског пројекта предвиђено је коришћење следећих материјала у изградњи комплекса: бетонских облица пречника 10 и 45 см у оквиру амфитеатра, плоча од црног

шриљца димензија 10/10/2 cm у оквиру прилазне стазе, приступног и манифестационог платоа, белог кулијеа за изградњу приступног платоа, док су кондолит и бронза основни материјали од којих је израђен сам споменик.¹⁹ Споменик је забетониран у земљи на дубини од 1,5 метар, слојем бетона од 110 cm, изнад којег је слој армираног бетона дебљине 40 cm. Дебљина бронзе од које је споменик израђен је 20 cm.²⁰

Слика 5: Споменик „Бразде“, бочни изглед

19 333СКПА, Регистар бр. 119, Спомен-комплекс „Стратиште“ на путу Панчево–Јабука, II 1981, Атеље за пројектовање „Канарево брдо“, План основе споменичког обележја Стратиште.

20 333СКПА, Регистар бр. 119, Спомен-комплекс „Стратиште“ на путу Панчево–Јабука, II 1981, Атеље за пројектовање „Канарево брдо“, План попречних пресека кроз језгро споменика.

Готово три деценије након изградње, покренута је иницијатива за утврђивање овог спомен-комплекса за непокретно културно добро. Као надлежна институција заштите на подручју Јужног Баната, Завод за заштиту споменика културе у Панчеву је, у име Републичког завода за заштиту споменика културе у Београду, у петак 23. априла 2010, у локалним новинама „Панчевачки прес“, објавио јавни оглас којим се обавештавају сопственици и корисници непокретности на територији Града Панчева и заинтересовани органи и установе да је покренут поступак за утврђивање спомен-комплекса „Стратиште“²¹. Поступак утврђивања је окончан након четири године, 31. јула 2014, одлуком Владе Републике Србије о утврђивању спомен-комплекса за знаменито место, објављеном 8. августа исте године у „Службеном гласнику“²².

Истичући историјски значај „Стратишта“ као једног од места највећих страдања у Другом светском рату у нашој земљи, ово непокретно културно добро је утврђено као знаменито место. Важан сегмент Одлуке о утврђивању предвиђа следеће мере заштите спомен-комплекса: очување изворног изгледа, оригиналних материјала и оригиналних натписа; редовно чишћење и одржавање споменичке композиције; ограђивање спомен-комплекса; постављање информативних табли које својом позицијом не смеју да угрозе сагледавање споменичке композиције са прилазних путева; партерно и хортикултурно уређење комплекса које неће угрозити споменичку композицију; редовно кошење траве, уклањање корова и вегетације која угрожава спомен-комплекс; постављање урбаног мобилијара; комунално опремање и редовно одржавање простора спомен-комплекса; привођење намени објекта на катастарској парцели број 1865/2 КО Јабука у функцији знаменитог места; забрана одлагања, складиштења и депоновања отпадних и опасних материја. Уз наведене мере, у оквиру мера заштићене околине дозвољава се изградња објеката сталног и привременог карактера који својом величином и локацијом неће угрозити сагледивост спомен-комплекса, а који су у функцији знаменитог места; дозвољава се изградња паркинга; хортикултурно уређење простора заштићене околине; комунално опремање простора заштићене околине; забрана одлагања, складиштења и депоновања отпадних или опасних материја.²³

Током протекле деценије, деценије у којој је утврђен за непокретно културно добро – знаменито место, нажалост, спомен-комплекс „Стратиште“ често је био мета вандала. Само у периоду од 2014. до 2016. године, овај меморијал недужним жртвама је у десетак наврата било скрнављен. Током наведеног периода је украдена половина бронзаног дела споменика „Бразде“, тешка неколико тона, као и спомен-плоча са прилазног дела споменика и целокупна електроинсталација.²⁴ Сарадњом надлежног министарства, локалне самоуправе и територијално надлежног завода за заштиту културе, током 2018. године извршена је реконструкција недостајућих делова споменика, као и постављање боље расвете и видео-надзора.²⁵

21 „Јавни оглас“, *Панчевачки прес*, 23. 04. 2010, 18.

22 Одлука о утврђивању Спомен-комплекса „Стратиште“ на путу Панчево–Јабука за знаменито место, *Службени гласник РС*, бр. 84/2014

23 Исто.

24 Олга Јанковић, „Стратиште“ пред обновом, *Полишика*, <https://www.politika.rs/scc/clanak/370943/Stratiste-pred-obnovom>, датум приступа 20. 05. 2023.

25 Александра Влајић, Спомен-комплекс „Стратиште“ обновљен након деценија уништавања, Радио Телевизија Војводине, https://rtv.rs/sr_ci/vojvodina/banat/spomen-kompleks-stratiste-obnovljen-nakon-decenija-unistavanja_988070.html/, датум приступа 20. 05. 2023.

Постављање видео-надзора је дало резултате, те у наредним годинама нова скрнављења нису забележена и спомен-комплекс „Стратиште“ покрај пута Панчево–Јабука јесте у добром стању. Сачуван је изворан изглед споменичке композиције и на њој нема видљивих оштећења, као ни других трагова вандализама какви су графити, који су, нажалост, свеприсутни на многим меморијалима у нашој држави. Трава у непосредној околини меморијала је задовољавајуће окошена. Примећено је да надлежне службе за одржавање уклањају растиње у непосредној близини темеља споменика „Бразде“, али и да одржавање, ипак, мора бити ефикасније. Информативне табле, или барем лако уочљиве информативне табле, нису забележене. Видео-надзор и осветљење покривају целокупну површину и у добром су стању. Свеукупно добро стање „Стратишта“ јесте похвално, нарочито имајући у виду скрнављења извршена на овом меморијалу пре само десетак година.

Међутим, судбине хиљада жртава страдалих на овом месту нас обавезују да, као појединци и као друштво, даљим унапређивањем изгледа овог меморијала, унапређујемо културу сећања на њих. Полазна тачка за тај подухват свакако се може наћи у претходно наведеном списку мера заштите у оквиру Одлуке у утврђивању, односно у појединачним мерама које се не поштују у довољној мери, а не изискују велика материјална средства. Препорука надлежним институцијама јесте да, настављајући добру и сваке хвале достојну праксу одржавања „Стратишта“, посебну пажњу у наредном периоду посвете партерном и хортикултурном уређењу заштићене околине спомен-комплекса, постављању урбаног и комуналног мобилијара, као и адекватног и пространог паркинга, свакако, са друге стране пута Панчево–Јабука. Напоследку, као важну препоруку треба истаћи најхитнију реализацију уклањања растиња које нарушава целокупан изглед треће целине споменичке композиције, односно амфитеатра. Ова занемарена целина налази се ниже од остатка спомен-комплекса, те њена запуштеност није уочљива док јој се не приступи.

Слика 6: Трећа композициона целина – амфитеатар

Такође, ова целина коју чини пространи амфитеатар са великим бројем седишта, идејним пројектом замишљена као место одржавања пригодних догађаја, дуго нема наведену функцију. Стога је потребно у наредном периоду уложити напоре како би се у овај део спомен-комплекса привео својој оригиналној намени. Делујући у складу са иницијативом Музеја жртава геноцида, која у циљу развијања неговања културе сећања међу младим грађанима наше државе предвиђа ученичке посете бројним местима страдања у Србији и региону, местима међу којима је и „Стратиште“, његов амфитеатар би могао постати позорница са које ће просветни радници и стручњаци широј јавности представљати страдалну судбину Срба, Јевреја и Рома у Другом светском рату. Напослетку, имајући у виду бројност страдалих и наведени историјски контекст из којег проистиче значај овог знаменитог места, као и његову свеукупну културну, историјску, уметничку и друштвену вредност, затим његово надасве добро стање и чињеницу да мали број меморијала посвећених жртвама окупационих власти за време Другог светског рата у нашој земљи има статус непокретног културног добра од великог или изузетног значаја, препорука надлежним установама заштите јесте да размотре могућност за даље унапређење категорије овог непокретног културног добра.

Закључак

Иако је немогуће свеобухватно сагледати злочиначки подухват извршен на „Стратишту“, једном од многих места страдања у нашој држави, његове размере које нису могле бити сакривене упркос систематском затирању трагова 1944. године, сведоче као велика опомена свим генерацијама након Другог светског рата. У довољној мери свесни тих размера, прве послератне генерације су поступно, из деценије у деценију, са мање или више успеха, унапређивале културно-меморијални карактер овог места, који је попримио жртва достојан изглед изградњом троделног спомен-комплекса 1981. године. Током последње деценије, утврђивањем за непокретно културно добро – знаменито место и обновом овог меморијала, као и његовим добрим одржавањем и бригом територијално надлежног Завода за заштиту споменика културе, прекинут је вишедеценијски период у којем је „Стратиште“ било запостављено. Прекидајући овај период, започет је нови континуитет, континуитет неговања културе сећања на недужне жртве једне неразумне, геноцидне политике, континуитет за чији наставак смо сви ми, као део друштвене заједнице, одговорни. Посвећујући већу пажњу бољем одржавању, изградњи пратеће инфраструктуре, привођењу намени амфитеатра и унапређењу категорије овог непокретног културног добра, учинићемо следећи корак у поштовању страдалих на једном од највећих стратишта у нашој земљи.

СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ

Извори:

1. Завод за заштиту споменика културе у Панчеву (ЗЗЗСКПА), Регистар бр. 119, Спомен-комплекс „Стратиште“ на путу Панчево–Јабука.

Литература:

1. Богданов Сенко, Душан, *Антифашистички покрети у Јужном Банату 1941–1944*. Панчево: Историјски архив у Панчеву, 2005.
2. Божовић, Срђан. *Дивизија Принц Еуген*. Панчево: Народни музеј Панчево, 2012.
3. Дукуљев, Јованка. „Губилишите на 6. километру пута Панчево–Јабука“. *Информатор ИАП*. бр. 13, (1976.), 73–85.
4. Илић Мандић, Јелена. *Банатска војна крајина (1764–1800)*. Београд: Историјски институт Београд, 2020.
5. Качавенда, Петар. *Немци у Југославији 1918–1945*. Београд: Институт за савремену историју, 1991.
6. Миљуш, Марина и Слободанка Перовић. *Споменици, спомен плоче и скулптурална дела у Панчеву*. Панчево: Завод за заштиту споменика културе Панчево, 2022.
7. Спасовић, Ивана. *Страдања у Панчеву и Јабуци за време Другој светској рати*. Панчево: Историјски архив у Панчеву, 2011.
8. Маћек, Јован, Sreta Savić – Kolja, Slobodan Jovanović, Bela Duranci. *Spomenici revolucije Vojvodine*. Novi Sad: Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture Vojvodine, 1987.
9. Todorović, Milan i Ladislav Feldeši. *Stratište kod Pančeva – grobnica deset hiljada rodoljuba*, Pančevo, 1985.

Штампа:

1. „Јавни оглас“, *Панчевачки прес*, 23. 04. 2010, 18.
2. „Одлука о утврђивању Спомен-комплекса „Стратиште“ на путу Панчево–Јабука за знаменито место“, *Службени гласник Републике Србије*, бр 84, 08. 08. 2014, 8–9.

Интернет извори:

1. Влајић, Александра. Спомен-комплекс „Стратиште“ обновљен након деценија уништавања, *Радио Телевизија Војводине*, https://rtv.rs/sr_ci/vojvodina/banat/spomen-kompleks-stratiste-obnovljen-nakon-decenija-unistavanja_988070.html/. Датум приступа 20.05. 2023.
2. Јанковић, Олга. „Стратиште“ пред обновом, *Политика*, <https://www.politika.rs/scc/clanak/370943/Stratiste-pred-obnovom/>. Датум приступа 20.05.2023

“STRATIŠTE” – FROM THE PLACE OF SUFFERING TO A NOTABLE PLACE

Summary

In the list of immovable cultural properties on the territory of South Banat, under the jurisdiction of the Institute for the Protection of Cultural Monuments in Pančevo, there is the “Stratište” memorial complex, a memorable place categorized as an immovable cultural property. Located close to the Pančevo-Jabuka road, “Stratište” is one of the places of greatest suffering in World War II in Serbia. During three years, from October 1941 to October 1944, thousands of people, mostly Jews, Serbs and Roma, brought from the camps in Belgrade, Pančevo and Zrenjanin, were killed and buried in this place, of which around 5,000 people died in the first two months. Towards the end of the war in Yugoslavia, the special units of the German army covered up this crime by digging up corpses and burning them for almost three months. This action made it impossible to determine the exact scale of the crime to a significant extent, but still, the crime itself could not have been hidden. In memory of the victims of this unreasonable, genocidal policy of the occupation authorities, a magnificent memorial complex was built at the place of suffering in 1981. according to the conceptual design of the architect Nebojša Delja. “Stratište” has been an immovable cultural property since 2014. Although it is in good condition, it is necessary to improve the maintenance, infrastructure, and legal protection of this memorial in the future.

Keywords: Monument, World War II, crime, genocide, Banat, cultural of remembrance.